

ԼԵՀԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արարատ ամառգրի Յուշուարի համարում հետաքրքրութեամբ կարդացի գերապատիւ հ. Յուսիկ եպիսկոպոսի «Անցեալ դարերի յիշատակ» յօդուածը:

Լեհահայ մեր թշուառ և տակաւին կորած եղբայրների անցեալը միշտ գրաւել է իմ առանձին ուշադրութիւնը, և ես ամենայն սիրով ջանացել եմ ձեռքիս տակ գտնուած աղբիւրներից նիւթ ժողովել և ըստ այնմ ուսումնասիրել մեր պատմութեան այս ուշադրութեան արժանի մասը: Յուսիկ սրբազանը գտնուելով Վարշաւայի Սվէնտի Եակսկի (?) եկեղեցում, տեսել է երկու հայ տապանագիր, որոնց մասին նա հետեւեալ հարցերն է անում. նախ՝ Եաղլովեց քաղաքի երեսփոխանը Յակովբն է եղել թէ նրա հայր մահտեսի Մինասը, Բ. ի՞նչ ծառայութեան համար արժանի են եղել թաղուելու Վարշաւայի լեհական եկեղեցում: Այս հարցերից յետոյ նա ենթադրութիւն է անում, որ երեւի թէ մահտեսի Մինասի որդին մեծ ծառայութիւն է արել հռովմէական եկեղեցուն և աջակից է եղած հ. հ. Գալանոսին և Պիղուին, որ արժանացել է իւր կողակցի հետ թաղուելու մայրաքաղաքի կաթողիկ եկեղեցում:

Առաջին հարցն ինքն ըստ ինքեան հետաքրքիր չէ, թէ Մինասն է եղած երեսփոխան թէ Յակովբը, այլ աւելի ուշադրութեան արժանի է այն հարցը, թէ առհասարակ ի՞նչ մարդիկ են եղած սրանք:

Երկրորդ հարցը մասամբ լուծուած կլինի առաջին հարցի պատասխանովս և մասամբ թէ իմ տարիների ընթացքում ժողոված նիւթերի հիման վերայ կազմած ենթադրութիւններովս և թէ մի պատմական յիշատակարանով: Քանի որ Յուսիկ սրբազանը մասամբ շօշափել էր Եաղլովեց քաղաքի հայերի պատմութիւնը, ես հարցի հետաքրքիր լինելու պատճառով առաջ կը բերեմ իմ յատուկ թարգմանութիւնը հ. Ռ. Պարոնչի հեղինակութեան, որը լեհահայոց պատմութեան վերաբերեալ թանկագին նիւթ է մատակարարում, ասնելով

այն ամբողջապէս պաշտօնական եկեղեցական և քաղաքային
դիւաններէն: *

Եազուլեց քաղաքի պատմութիւնը:

Պոդոլիայի Եազուլչիկ և Օլխովչիկ գետակներէ ափին
Հռչակաւոր Հանդիսացաւ մի Հին տեղ միայն աշխատասէր
Հայ ազգի ջանքով: Ասում են, որ 1256 թուականներէ մօտ
Հայերն այստեղ ունէին մի եկեղեցի. սրանք գաղթած էին
Ղրիմից, և իրենց դատաստաններում ու եկեղեցական մա-
տաններում (metryk) գործ էին ածում թաթար լեզուն:
Հայերն ունէին կաշուի գործարաններ (safian), եղջիւրաւոր
անասունների հօտեր և ձիերի ջոկեր. նրանք այն աստիճան
կենդանացրին տեղական առևտուրը, որ նրանց տօնավաճառ-
ներում երևում էին յոյների, թուրքեր և վալախների, որոնք
բերում էին այստեղ զանազան ապրանքներ:

Մի և նոյն ժամանակ նրանք սարք ու կարգով պահում
էին և զարգարում էին իրենց տները և եկեղեցիները, և
իրենց բազմաթիւ հոգեւորականների համար հիմնեցին եպիս-
կոպոսական աթոռ: Քաղաքի արդիւնաւոր դրութիւնը, հա-
յերի աշխատասիրութիւնը և բարեշինութիւնը առիթ էին
տալիս Հայերին մեծամեծ յոյսերի, բայց այս ամենքին արգելք
Հանդիսացաւ չարութիւնը: Եազուլեցիկ իշխանների թուր
որը մի անաստուած կեանք էր վարում, չգնահատեց հայոց
արժանաւորութիւնները և այն ջանքը, որ սրանք գործ էին
դրել իւր քաղաքը բարեշէն դարձնելու, այլ միշտ աչք էր
պահում նրանց դառն աշխատանքով ձեռք բերած գոյքի
վերայ: Սրա մշտական խնջոյքները և զուարճութիւնները մե-
ծամեծ ծախքեր էին պահանջում, որը ծածկելու համար
իւր արդիւնքները պակասում էին: Նա նորահնար տուրքե-
րով սկսեց աւերել հայոց գոյքերը: Դիմադրողներին և հա-
կառակողներին նա տանջում էր և բանդերում հալ ու մաշ
անում: Իրենց Տիրոջ (Pan) կամայականութեան դէմ ոչ մի

* Zywoty olawnych Ormian w Polsce. Lwow 1856 2. Rys dziejow
Ormianskich. Tarnopol 1869.

Նեցուկ չգտնելով լեհական տէրութեան մէջ, հայերը միայն իրեն կարող էին դիմել աղերսելով և խնդրելով: Մի քանի անգամ սրան դիմեց հայոց եպիսկոպոսը խնդրելով, որ մի քիչ թեթեւացնէ իւր ճնշուած ժողովրդի դրութիւնը: Բայց կատաղի իշխանը չկամեցաւ լսել անգամ հայերի աղաչանքը: Թափեց վրան անվայել յիշոցների մի կարկուտ և դուրս վաւրեց: Այնուհետեւ հայոց դառնութիւնները կրկնապատկուեցան, և որն աւելի վատթարն է, բռնի կերպով առնում էին ծնողներից հայ օրիորդներին իշխանի և նրա բարեկամ երիտասարդների հաճոյքի համար: Ճնշման այս դառնութիւնները և յուսահատութիւնը այն աստիճան ազդեցին հայ ժողովրդի վրայ, որ սրանք նորից ուղարկեցին ժողովրդի մեծին—իրենց եպիսկոպոսին—իշխանի մօտ: Եպիսկոպոսը զնաց զգեստաւորուած, գլխին խոյր, ձեռքին հովուական գաւազան, նա կանգնած իշխանի առաջ յիշեցրեց, որ սա թողնէ իւր անաստուած կեանքը:

Իշխանը կատաղութեամբ լցուած յարձակուեցաւ անպաշտպան եպիսկոպոսի վրայ, քաշքշում էր նրա մազերից և անգաղար գոռում էր՝ «ծառաներ, կտրեցէք սրա մօրուքը»: Եւ ահա Աստուծոյ սպասաւորի մօրուքի, բեխերի և գլխի կէսը խուզեցին: Վշտացած և վիրաւորուած եպիսկոպոսը անիծեց իշխանին, որ նրա սերունդը անհետք ջնջուի աշխարհի երեսից:

Մի քանի ժամանակ անցած նրա ամբողջ կայծակահար եղաւ և հիմնովին այրուեց: Իշխանն ինքն անհետք կորաւ, նրա որդին, իւր տոհմի վերջին շառաւիղը, ամբողջ ջրհորի մէջ խեղդուեց: Հայերն էլ դուրս եկան Եազլովեցից և զնացին Վով, Հալիչ և Հորոդէնկայ:

Այսպիսի է ժողովրդի աւանդութիւնը, բայց պատմական տեսակետից դժուար է որոշել թէ երբ Հայերն եկան Եազլովեց:

Յովհաննէս Գէորգ Ռաձիվիլի արտօնագիրը (привилегія) Դեկտեմբերի 10-ից 1615 թ. պարզապէս ասում է, որ Հայերի գալուստը կարող է կատարուած լինել 17 բորդ գաւու սկզբին:

«Ներկայանալով մեզ՝ ասուած է արտօնագրում, մեր Նաղլովեց քաղաքի հայերը մեզ խնդրամատոյց եղան, որ մենք, ինչպէս որ խոստացել էր հանգուցեալ Յերոնիմ Նաղլովեցիին, Պօղոլիայի վոյեվոտը և որի յանկարծական մահի պատճառով խոստումը չկարողացաւ կատարուել, թոյլ տանք իրենց տուն ու տեղ շինելու, և գոյք ձեռք բերելու, և թէ իրենք՝ կամենալով աւելի բարեշէն դարձնել քաղաքը, մտադրութիւն ունին ուրիշ տեղերից հայեր բերելու: Այս իսկ պատճառով մենք մեր համաձայնութիւնն ենք յայտնում, որ ոչ միայն նրանք, որոնք վաղուց ի վեր գաղթել են մեր քաղաքը, այլ և նրանք, որ պէտք է գան, իրաւունք ունին հողեր գնել, շինութիւններ անել և արտօնագրի բոլոր ազատութիւններից օգտուել: Բայց եթէ պատահած է, որ մէկն այստեղ տուն ու տեղ է շինել և յետոյ այլ ևս չէ ուղեցել այստեղ մնալ, այդպիսիներին կամ նրանց յաջորդներին թոյլ է տրուում յօժար կամօք դուրս գալ քաղաքից, տալով միայն մի որոշ գումար դուրս գալու համար: Մենք տալիս ենք հայերին արօտատեղիներ (յոյց են տուած սահմանները) և նոյն ժամանակ հրամայում ենք մեր պաշտօնեաներին որ ոչ որ չհամարձակուի փնաս հասցնել այս տեղերին: Այլ և մենք թոյլ ենք տալիս հայերին ունենալ իրենց համբարները և գատուստանականգործերում՝ կամենեցի նման զեկաւարուել իրենց օրէնքներով: Այս արտօնագրով մենք ազատ ենք թողնում նրանց տները հարկերից և հրամայում ենք որ մեր պաշտօնեաներից ոչ մէկը չհամարձակուի նեղել նրանց առևտրի մէջ, որի համար մենք նշանակում ենք հայերին շուկաներում ազատ տեղեր, որպէս զի նրանք զերծ ֆեան երաջեցիների և ուրիշ աղբերի հալածանքներից: Բացի սրանից մենք թոյլ ենք տալիս որ Հայերն ունենան իրենց գինեւորները ազատ և առանց հարկի, որ ոչ մի պարտաւորեցուցիչ (повинное) գործ քաղաքում չունենան և այլն և այլն»:

Այս արտօնագիրը հաստատեց Ստանիսլաւ Կօնիցսոլսկին, Կրակովի Կաստելանը և պետական մեծ հեթմանը 29 Դեկտ. 1643 թ: Այն ժամանակ Հայերն ունէին արտասահմանի ապրանքների մեծամեծ պահեստներ, առանձին ինքնա-

վարութիւն տասներկու դատաւորներէց բաղկացած վոյս
Բաղդասարի գահերէցութեան ներքոյ մինչև անգամ Անդ-
րէաս արքեպիսկոպոսն ունէր այսանդ իւր աթոռը: Հայերն
ունէին մի քարաշէն եկեղեցի բարձրաւանդակի վերայ յա-
նուն սուրբ կուսին, այլ և մի վանք, ուր քահանայք միայ-
նակեացներն կեանք էին վարում: 1648 թուից յետոյ եկաւ
Հայաստանից Բողղան Սեֆերովիչը, ուր նա իւր երիտասարդու-
թեան ժամանակ մարզում էր ասպետական գործերում և
որոնցով նա մեծ հռչակ ստացաւ լեհաց աշխարհում: Նա
ձգեց իւր հայրենիքը, հրաժարուեց իւր հայրենիքի այն
փառաւոր ապագայից, որը թէ նրա գրութեանը նայելով և
թէ նրա նախնեաց փառքին, սպասում էր այս երեւելի մար-
դուն: Նա իւր բոլոր ընդունակութիւնները նուիրեց լեհա-
կան հասարակապետութեան: Նրա գալուստը մի ցանկալի
բան էր այն քաղաքի համար, որին սպառնում էր միացած
կաղակների և թաթարների յարձակումը: Մինչ Կօնէյպօլս-
կին պատերազմում էր թշնամիների աւելի նշանաւոր ոյ-
ժերի դէմ, ամբողջ քաղաքի պաշտպանութիւնը ու ապա-
հովութիւնը յանձնուած էր Սեֆերովիչին և նրա հաշուով
ժողոված զօրախմբին: Երբ սպանութիւնները և հրդեհներն
ոչնչացրել էին գրեթէ ամբողջ Պօղոլիան, Եաղլովեցը հան-
գստութեան մէջ էր, որովհետև Սեֆերովիչն իւր զօրքերով
առանց որ և է անձնական ակնկալութիւնների, յետ էր
մղում թշնամիների ոյժերը:

Այս տեսակ առաքինութեան և քաջութեան համար
Հայերն առաջարկեցին Սեֆերովիչին ցմահ վոյսութիւն (կա-
ռավարութեան գահերէցութիւն): 1669 թուին աւագերէց
էր (proboszcz — probst — настоятель) Տէր Յովհաննէս Տէրակո-
բովիչը, որն ունէր երկու օգնական՝ Տէր Ասատուր Տէր Ներ-
սէսովիչին և Տէր Յովհաննէս Գասպարովիչին: Մայիսի 20,
1671 թուի, Շահին Գրիգորովիչը կտակեց իւր բաղանիքը
հասարակութեանը: Քաղաքն ունէր հայկական կոչուած դռներ,
որը պահպանում էին նոյն իսկ Հայերը. 1672 թ. գրուե-
ցաւ կտակ Մինաս Շիրինովիչից, որի սերնդից յառաջացան
Մինասովիչները: Սա ոչ միայն հայոց եկեղեցիներին կտակեց

մեծամեծ դուժարներ, այլ և լեհաց և ռուսաց եկեղեցիներին: 5 փետրուարի 1676 թուի Սեֆերովիչը լեհաց ազնուականութեան լիւրեչ զինանշանի աստիճանով պարզեատրուեցաւ և ազգանունն կցուեցաւ Սպէնդովսկի յաւելուածը: Այսպիսի էր Սեֆերովիչ-Սպէնդովսկու փառքը: Բայց երբ Տաճիկներն իմացան, որ նա ինչ ինչ պատճառներով այլ ևս կարողանալու չէ իւր զօրագնդի գլուխն անցած պատերազմել իրենց դէմ, նրանք եկան բռնեցին Նաղլովեցը և քանդեցին քաղաքի պարիսպները: Հայերի մեծագոյն մասը գնաց Նաղլովեցից ուրիշ քաղաքներ՝ ի միջի այլոց և Բրօդի, ուր տարան նոյնպէս սուրբ Կուսի պատկերը: Նաղլովեցից հեռացան նոյնպէս Հայոց վանքի միաբան կոյսերը, որոնց մասին գրուած է՝ «Նաղլովեցում կար օրիորդ Հռիփսիմէ Սպէնդովսկան, Ստեփան Սպէնդովսկու դուստրը. այս փերջինս ձգեց իւր տունը, ամուսնուն, զաւակներին և հարստութիւնը և գնաց Նրուսադէմ Տիրոջ գերեզմանին ծառայելու: Այնտեղ բերել տուեց նաև իւր կնոջը և Հռիփսիմէ տղջկան, որին մայրը նուիրեց Տիրոջ գերեզմանին, իսկ օրիորդն ինքը սուրբ գերեզմանի առաջ խոստացաւ պահել ընդ միշտ կուսական սրբութիւն: Սրանք ամենքն այցելեցին բոլոր նուիրական տեղերը, և երբ հայրը մեռաւ, սրան թաղեցին Նրուսադէմում. իսկ իրենք վերադարձան Նաղլովեց, ուր օրիորդ Հռիփսիմէն ըստ ծխի հին եկեղեցւոյ (լուսաւորչական) ձեռնադրուեցաւ սարկաւադուհի Նիկոլ Թորոսովիչ, Լվովի արքեպիսկոպոսից: Արա համար շինուեցաւ Հայոց եկեղեցուն կից մի բնակարան, ուր սա շրջապատուած աշխարհային փորձութիւններով՝ կարողացաւ դէմ կենալ սրանց: Կոյս Հռիփսիմէի մօտ եկաւ Մաքիանէ Բողդանովնան. իսկ Տաճկաց արշաւանքի ժամանակ Աննա Միկոլաննան, որ փախել էր Տաճկաց ձեռքից և պահուել էր կոյս Հռիփսիմէի մօտ, երբ Տաճիկներն եկան Նաղլովեց, սրանք փախան Նաղլովեցից Բրօդի, ուր գաան իրենց արժանի յարգանքը: Այնուհետև հայերը նորից երևեցան Նաղլովեց թէև շատ սակաւ թուով 1700 թ.: Այս ժամանակուան հայերից երեւելի եղաւ Նան Բոհրանովիչը, որը գրաւեց Նան Ալէքսանդր Կոնէցպօլսկիի ուշադրութիւնը:

Բայց այս Հայերն այլ ևս ինքնավարութիւն չունեցան. նրանք դառուում էին լեհաց, ուստիներէի հետ, բայց յաճախ Հայերի միջիցն էր ընտրւում Վոյար:

Քահանաները գործում էին լատին ծխերում: 1703 թ. աւագերէց էր Եան Ամիրովիչը, 1707 ին Շիմոն Սաեցկեւիչը, որի օրով 8 Մայիսի 1709 թ. Տէր Գէորգատ (Աստուածատուր) Ներսէսովիչը, Տրայանոպոլսի եպիսկոպոսը և Լվովի Հայոց Սուֆրագանը (յաջորդ) նուիրեց եկեղեցուն 1000 ոսկի, ոսկեայ շղթայ, սկիհ, մաղզման և սուրբ Գէորգի մասունքը, որ բերել էր Նէապոլից: 1731 թ. աւագերէց էր Ղաղաբ Գրիգորովիչը, իսկ սկսած 1747 թուից մինչև 1755 թիւը Տէր Յովհաննէս Բոհրանովիչը և սրա ժամանակ միայն 3 հոգի հայ տանուէր էին մնացել Եաղլովիցում, և աւագերէցը կատարում էր երեսփոխանի պաշտօնը:

Հիմա դեռ ևս վոյտովիւն են անում Եան Բոհրանովիչը, Պաւէլ և Ստանիսլաւ Ասլանովիչները: Երբ որ անհետացան միւս Հայերը, եկեղեցին և վանքը բարձ ի թողի մնացին: 1809 թ. Քրիստոֆ Գրուդնիցկին, որ Պշէմիսլի մատակարարն էր (մեր камергеръ-ի նման աստիճան է, կոչւում է նաև спундшечны և officier du gobelet Ֆրանսիայում) վերանորոգեց եկեղեցին և յոյն կաթողիկ ծիսակատարութեանց համար նշանակեց, թողնելով սակայն դռների քարերի և յատակի վերայ փորագրուած հայերէն արձանագրութիւնները: Վանքը և հայկական դռներն աւերուեցան, և մի ժամանակ Հայերի մայրաքաղաք կոչուած քաղաքի շատ յիշատակարաններ և իրեր անխնայ ընկած են ջհուղների աներում: Այս է Եաղլովեցի Հայոց պատմութիւնը:

Այժմ դառնանք Մինասովիչներին: Մինասովիչը և նրա սերունդը յայանի են եղած ամբողջ Լեհաստանում թէ գիտութեան, թէ արհեստների, և թէ պետական բարձրագոյն ծառայութեան ասպարիզում: Ինչպէս տեսանք Եաղլովեցի պատմութիւնից, Մինասովիչները առաջ են եկած Եաղլովեցի հարուստ վաճառական՝ Մինաս Շիրինովիչից: Սա իւր կտակով 1672 թուի Մարտի 15-ից աւանդել է Էջմիածնի վանքին 50 տալար, նոյնքան էլ Երուսաղիմայ հայոց վանքին, Եաղ-

լովեցի եկեղեցուն 200, նոյնքան էլ Նաղլովեցի հայոց վանքի վերանորոգման, Նաղլովեցի դոմինիկեան եկեղեցուն 30 լեհական ոսկի, ռուսաց եկեղեցուն 10 ոսկի, արուարձանի 3 եկեղեցիներէից իւրաքանչիւրին 5 ոսկի, Սուրբ խաչի կամ կուսակրօն եղբայրների ընկերութեան 30 ոսկի, Հայկական կոչուած դռների շինութիւնը, որն ինքն էր սկսել, յանձնեց վերջացնելու իւր որդւոցը: Քաղաքի բարենորոգութեան 300 ոսկի, և բացի սրանից մի առանձին գումար քաղաքին, եթէ դիպմամբ նա աւերուի թշնամիներից: Երբ 1672 թուին Տաճիկներն առին Նաղլովեցը, Մինասովիչների ամբողջ տոհմը գաղթեց մասամբ Լվով, մասամբ Զլոչովա, մասամբ էլ Վարշաւա: Զարմանալի է, որ Մինասովիչները լինելով մի ծագումից, ստորագրւում էին մերթ Մինասեիչ, մերթ Մինաշեիչ և մերթ Մինադեիչ: ¹

Հիմա տեսնենք, թէ ինչ է ասում Հ. Ռ. Պարոնչը Վարշաւայի Հայերի մասին: Նրա կարծիքով՝ Հայերը համեմատաբար այս քաղաքն ուշ են եկած. յայտնի է սակայն, որ 1670 թուին սրանք ունէին իրենց քահանայ Տ. Գարբիէլ Զախնովիչին, և եկեղեցական պաշտամունքը կատարում էին Հ. Հ. Աւգուստինեանց եկեղեցում: Յետոյ շինուեցաւ մի խորան յանուն Սուրբ Լուսաւորչի Հ. Հ. Բերնարդինեանց վանքում, և Հայերն այնտեղ էին կատարում իրենց ժամերգութիւնը: Վարշաւայի Հայերից յայտնի են Գրիգոր Լըիշկեիչը և Մինասովիչները:

Վերոյիշեալ տեղեկութիւններից պարզ երևում է, թէ ինչու Մինասը կամ Մինասովիչն իւր որդի Յակովբի հետ թաղուած է Վարշաւայի կաթոլիկ եկեղեցում: Նախ, Մինասովիչների մի մասը գաղթել էր Վարշաւա, և երկրորդ, որովհետեւ Վարշաւայում հայոց եկեղեցի չկար, բայց միևնոյն ժամանակ կարեւորութիւն կար այսպիսի մի հռչակաւոր ընտանիքի անդամին, կամ գուցէ նոյն իսկ բարեգործ

1. Protocollon actorum Consistorii Archiepiscopatus Leopoliensis nationis armenae ab anno 1684 ad 1700. in fol. pag. 68. Արձանագրութիւն գործոց Կոնսիստորի Արքեպիսկոպոսութեան Լեոպոլսի ազգին Հայոց ի 1684 թ. 1700 թիւ երես 68:

Մինասին թաղել եկեղեցում, ուստի այս մի զարմանալի կամ ենթադրութիւններ ծագեցնող հարց չպէտք է երևայ մեր աչքին: Գուցէ՝ Յուսիկ սրբազանի յիշած Սվէնտի Եակսկի (?) եկեղեցին էլ այն 2—3 եկեղեցիներից մինը լինի, ուր Վարչաւայի Հայերը կատարում էին իրենց եկեղեցական պաշտամունքները:

Ընդունելով, որ 1666 թուի Հոկտ. 1 արդէն բոլոր հայ համայնքները միացել էին կաթողիկ եկեղեցուն, պէտք է կարծել, որ Մինասովիչը՝ որ մեռել է Հ. սրբազանի մէջ բերած արձանագրութեան հիման վրայ 1677-ին, կաթողիկ է եղած: Այնուհետեւ, թէ որքան Մինասը կամ նրա որդի Յակովբը նպաստել են միութեան գործին և ըստ այնմ աջակից են եղած Պիդուին և է. Գալանոսին, կարելի է ասել հետեւեալը. որքան որ մենք հետազօտենք հայ համայնքների պատմութիւնը, մենք կտեսնենք երկու տեսակ մարդիկ: Սրանից առաջիններն ուղղակի թշնամի են իրենց ազգակիցներին, սրանք խորշում զգւում են հայ անուն կրելուց և շատ ուրախ կլինէին, եթէ մի որեւէ դէպք ներկայանար բոլորովին հզօրի հետ ձուլուելու միանալու: Այս տեսակ մարդիկ ըստ մեծի մասին պատկանում են բարձր դասակարգերին: Սրանք կան հիմա, եղել են և առաջ, կային և Հիսաստանում գեռ Նիկոլ Թորոսովիչը չեղած ժամանակ: Սրանք ստացել էին Ահաբան պետութիւնից ազնուականութիւն, պարծենում էին, որ իրենց ազգանունան վերջաւորութիւնը «իչ»-ից «սկի» է փոխուած: Յիրաւի սրանք զիտակցաբար, եզուիտական ամեն մի հնարներով աջակից եղան Հայերի համար երկնից արքայութեան դուռը բացող Պետու և Գալանոս վարդապետներին: Յիշենք ծերունի հայ ազնուական Սլոնիովսկուն, որին Պիդուն իւր շնորհակալութիւնն է յայտնում միութեան գործին մեծամեծ օգուտներ տուած լինելու պատճառով: Եիշենք կոմս Վակովսկիներին, որոնք նոյն ոգով էին գործում: Սրանք Աւագովիչից դարձան Աւագովսկի և ապա կոմսութեան հետ միասին փոխեցին ազգանունը Վակովսկի: Ես չեմ ուղւում թուել մի առ մի այսպիսիներին. սրանց թիւը շատ մեծ է: Սրանց կարելի է հա-

սարակութեան վնասակար անդամներ համարել ամեն ժամանակ և ամեն պարագաներում:

Երկրորդները մեր ազգի մեծագոյն մասն են կազմում: Այս տիպարը, կարծեմ, յատուկ է միայն հայ ազգին: Ազգային վերաբերմամբ սրանք անտարբեր են, եկեղեցւոյ տեսակէտից կոմնպոզիտ են, եթէ միայն հարցը քրիստոնէական կրօններին է վերաբերում: «Բոլորը մէկ է, նա էլ մեզ նման խաչապաշտ ազգ է» ասում են սրանք, և առանց խնդրութեան յաճախում են օտար եկեղեցիներ: Այս գեղեցիկ և քրիստոնէափայելի բայց արդի ժամանակին անյարմար յատկութիւնը արդաւիք է հայկական եկեղեցւոյ համբերող ոգուն, և առաջուան ժամանակները դա աւելի մեծ էր, քան թէ այժմ: Ըստ իս, Աեհաստանի հայոց միութեան գործին ոչ այնքան Նիկոյի գործունէութիւնն ու բռնած քաղաքականութիւնը նպաստեց, որքան շատ ուրիշ պատճառների հետ և հայ հասարակութեան այսպէս կոչուած համբերող ոգին, քանի որ սոյնպիսի ձգտումներ ունեցող հովիւներ և մինչև անգամ հոգեւապետներ Հայերը շատ են ունեցել: Միութեան հեղինակները այս բանը շատ լաւ գիտէին, և առանց վիրաւորելու հայերի կրօնական զգացմունքները, աստիճանաբար, սակաւ առ սակաւ, առանց էջմիածնի կամ նրա պետի վարկը ձգելու առաջ էին տանում իրենց գործը: Նրանք օգուտ քաղելով վերը յիշած Հայոց յատկութիւնից, հող պատրաստեցին, շատ երիտասարդների շնորհով էին ուղարկում և վարժեցնում իրենց դպրոցներում:

Այնպէս որ այս միութիւնը իւր սկզբում այնքան էլ բռնի չէր, որքան մենք մեզ երեւակայում ենք, նա վերջը միայն շատ բռնի կերպարանք ստացաւ, երբ Աեհաց պետութիւնը խառնուեց այս գործի մէջ: Հայերը միայն վերջերը տեսան, որ իրենք սակաւ առ սակաւ դիմանելով բարի կաթոլիկ վարդապետների առաջարկութիւններին, օյինի եկան, կամ ինչպէս ռուսերէն ասում են *опросто волешились*.

Եազովեցցի Մինասն անխոր օգնում է և ևս ուսնաց եկեղեցուն, և կաթոլիկների, և էջմիածնի և Երուսաղէմի

վանքերին և եթէ զէնք էլ է դառնում այս կամ այն եղութիւնի ձևւորում, նա դառնում է անգիտակցաբար:

Ամփոփելով այս ամենը, հետևեալ եզրակացութիւններին կարող եմ գալ:

1. Թէև իմ բերած նիւթերից չէ երևում, որ իմ և Յուսիկ սրբազանի յիշած Մինասները նոյնն են, յամենայն դէպ, ակներև է, որ Վարչաւայի եկեղեցում թաղուած Մինասը Եաղլովեցի այն յայտնի Մինասովիչներէն է, որոնք 1672 թուին գաղթել են Վարչաւա:

2. Մայրաքաղաքի կաթոլիկ եկեղեցում թաղուած լինելու պատճառն էլ այն է, որ Մինասովիչներն անուանի մարդիկ են եղած և զուցէ դա իմ յիշած կտակ անող բարերարն է:

3. Մահուան տարեթուից երևում է, որ սա նորընծայ կաթոլիկներիցն է (թէև ինքը դուցէ չէ էլ հասկանում) և այս պատճառով թաղուած կաթոլիկ եկեղեցում:

Ստեակ Թանդեան

26 ապրիլի 1902

Ն.-Նախիջեւան

ԵՐԿԱԹԷ ԴԻՄԱԿԸ

«Արարատի» այս տարուայ առաջին համարում Գեր. Յ. Եպ. Մովսիսեանցը «Անցեալ դարերի յիշատակ» յօդուածի մէջ խօսելով Կ. Պօլսոյ հայոց Աւետիք պատրիարքի մասին, ի միջն այլոց յիշում է, թէ «կարծողներ կան, որ պատմութեան մէջ յայտնի Երկաթէ Դիմակով մարդը Աւետիք պատրիարքն էր», որով կարծես նորից ծագում է այն թիւրիմացութիւնը, թէ արդարև Երկաթէ Դիմակով մարդը կարող է նաև մեր Աւետիք պատրիարքը լինել: Մինչդեռ պատմութեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ արդէն պարզաբանուած է այդ խնդիրն, և այլ ևս ոչ մի կասկածի տեղիք չի մնում:

Բայց որովհետև Երկաթէ Դիմակը նոյն իսկ մինչև վերջին տարիներս գլուխ է եւրոպական յայտնի պատմաբանների, գիտ-